

تحلیل اندیشه‌های عرفانی

و

تفکیک از صوفیه

درس پنجم

عرفان اسلامی از بد و ظهور قدم به قدم تکامل یافت و در هر دوره عرفایی ظهور کردند که بر سرمایه‌های عرفانی افزودند. این تکامل، عرفان را وارد مرحله جدیدی نمود و بخش نظری و فلسفی - علمی آن توسط محی‌الدین بن عربی پایه‌گذاری شد. در این درس علاوه بر آشنایی با دوره ششم از تدوین متون اخلاقی، با آغازگر این دوره، محی‌الدین عربی آشنا شده و آثار تألیف شده در این دوره همچون الانسان الكامل، منازل السائرين و شرح‌های مختلف بر آن را می‌شناسیم. از دیگر مباحث مطرح شده در این درس آشنایی با آخرین و هفتمین دوره تدوین آثار اخلاق عرفانی است.

آخرین دوره تکامل اخلاق عرفانی با مرزبندی آشکاری بین اندیشمندان و آثار عرفانی با سلسله‌های صوفیان خانقاهی همراه بود؛ در حالی که قبل از این، اقطاب صوفیه شخصیت‌های بزرگ فرهنگی - علمی عرفان محسوب می‌شدند اما پس از این شاید بتوان گفت تصوف رسمی بیشتر غرق آداب و ظواهر و گاه بدعت‌هایی که ایجاد کرده است می‌شود و راه خود را از عرفایی که برخی اهل فقاقت نیز بودند جدا می‌کند.

دوره ششم: دوره تحلیل و تفسیر

دوره ششم: دوره تحلیل و تفسیر این دوره با ظهور محی الدین بن عربی اندلسی ملقب به «شیخ اکبر» در نیمه قرن هفتم آغاز و تا پایان قرن نهم ادامه یافت.

محی الدین بن عربی اندلسی ملقب به «شیخ اکبر»

محی الدین، عرفان نظری را بنیان نهاد و مباحث مهم سه گانه وحدت وجود، حضرات خمس یا نشأت هستی و انسان کامل یا کون جامع را به مثابه رهاورد شهود سالکان بسط داده و صورت بندی کرد. او توانست با تحلیل دقیق وجود شناختی از لایه های هستی و نیز مراتب صقع نفس آدمی و تناظر یک به یک میان عالم اکبر و عالم اصغر و تطابق کامل سیر انفسی سالک با گذار بر مدارج آفاقی لایه های عالم هستی، به تحلیل عمیق یافته ها و شهودهای سالکان بر پایه عرفان نظری توفیق یابد. او در دو کتاب مواقع النجوم و شجون المسجون به شکل ویژه به مباحث سیر و سلوک پرداخت و در کتاب نخست تفسیر و ترتیب خاصی از منازل و مقامات به دست داد که البته هرگز شهرت و مقبولیت ترتیب «پیر هرات» را به دست نیاورد. شارحان بزرگ مکتب وی - که از طبقات ششم و عمدتاً هفتم و هشتم عرفا بودند با استفاده از مبانی و آرای ابن عربی به شرح و تفسیر تخصصی آثار عمده عرفان عملی، همچون منازل السائرین یا بخش هایی از گلشن راز شبستری یا مفاتیح الغیب قوتوی روی آوردند. بدین ترتیب دوره ششم شکل گیری اندیشه عرفان عملی از ابن عربی آغاز شده و تا ابتدای سده دهم با شتاب خوبی ادامه یافت.

دوره ششم: دوره تحلیل و تفسیر

آثار این دوره

۱. الانسان الكامل، تأليف عبدالعزيز بن محمد نسفي، متوفى ٦٨٦ هجرى

٢. آداب السلوك، تأليف همان نويسنده

٣. منازل السائرين، تأليف همان نويسنده

٤. شرح منازل السائرين، تأليف عفيف الدين تلمسانى، متوفى ٦٩٠ هجرى

٥. مشارق أنوار القلوب، تأليف عبد الرحمن انصارى معروف به ابن دباغ، متوفى ٦٩٦ هجرى

٦. منتهى المدارك، تأليف سعيدالدين سعيد فرغانى، متوفى حدود ٧٠٠ هجرى

٧. تنل السافرين شرح منازل السائرين، تأليف أحمد بن ابراهيم و اسطى، متوفى ٧١١ هجرى

٨. گلشن راز، سروده شيخ محمود شبستري، متوفى ٧٢٠ هجرى

دوره ششم: دوره تحلیل و تفسیر

آثار این دوره

۹. مراتب العارفین، تألیف همان نویسنده

۱۰. شرح منازل السائرین، تألیف عبدالرزاق کاشانی، متوفای ۷۳۵ هجری

۱۱. سلک السلوک، تألیف ضیاءالدین بخشی، متوفای سده هشتم هجری

۱۲. الانسان الكامل، تألیف قطب الدین عبدالکریم جیلی، متوفای ۸۰۵ یا ۸۳۲ هجری

۱۳. مشارق الأذواق، تألیف میر سید علی همدانی، متوفای ۷۸۶ هجری

۱۴. مصباح الأنس، تألیف محمد بن حمزه ناری، متوفای ۸۳۴ هجری

۱۵. شرح گلشن راز، تألیف شمس الدین محمد لاهیجی، متوفای قبل از ۹۰۰ هجری

۱۶. أشعه اللمعات، تألیف عبدالرحمن جامی، متوفای ۸۹۸ هجری

دوره هفتم: دوره تفکیک فن عرفان از جریان‌های رسمی خانقاهی و سلسله‌های صوفیه

این دوره از سده دهم آغاز شده و تاکنون ادامه دارد. در این مقطع جریان تصوف از یکسو و سنت اخلاق نگاری عرفانی از دیگر سو، دستخوش تغییرات عمده‌ای شده و در عین حال سرنوشت آنها از یکدیگر جدا گردید. این مقطع از چهار ویژگی برخوردار است که به اختصار ذکر می‌شود:

۱

از این تاریخ، رؤسای فرقه‌ها و اقطاب طریقه‌های صوفیه غالباً از بعد دانشوری و جنبه‌های قوی علمی، عاری بودند و همت مریدان آنها بیشتر به آداب و ظواهر گروهی و فرقه‌ای معطوف بود که احیاناً با بدعت‌ها و آرایه‌های غیرشرعی توأم می‌گردید.

این بدان معناست که تصوف رسمی و رایج میان طریقه‌های مقبول سابق، از این پس تا حدود قابل توجهی صبغه فرهنگی خود را از دست داده و بیشتر شکل یک جریان اجتماعی را به خود می‌گیرد و دیگر در میان اینان نباید سراغی از تولید علم و معرفت اخلاقی و عرفانی را گرفت.

۲

در میان شیعه افرادی ظهور کردند که در عرفان نظری جزو اساتید سرآمد و طراز اول بودند؛ در حالی که هیچ‌گونه وابستگی به سلسله‌ها و طریقه‌های رسمی تصوف نداشتند؛ مانند صدر المتألهین شیرازی، فیض کاشانی، قاضی سعید قمی، آقا محمد رضا قمش‌های، میرزا هاشم اشکوری و امام خمینی، و در میان اهل سنت محمد بن حمزه فناری رومی.

دوره هفتم: دوره تفکیک فن عرفان از جریان‌های رسمی خانقاهی و سلسله‌های صوفیه

۴

از حجم تولید آثار مستقل عرفان عملی و نظری به شدت کاسته شد و قلم‌فرسایی‌ها بیشتر معطوف به شرح و حاشیه‌نویسی و تعلیقه نگاری گردید.

۳

۳. طی سده‌های دهم تا چهاردهم و به‌ویژه از قرن دوازدهم به بعد در میان شیعه، بزرگانی ظهور کردند که در عرفان عملی و سلوک الی الله به مقبول‌ترین وجهی مقامات و منازل را طی کرده و از واصلان الی الله به شمار می‌رفتند؛ درحالی‌که به هیچ‌یک از سلسله‌ها و طریقت‌های متصوفه اعتقادی نداشته و با تأکید بر تقید کامل و تسلیم محض در برابر شریعت در کنار زهد و عزلت و مراقبه، مریدان و کمال جویان را به سوی قبله مقصود و غایت قصوی رهنمون می‌شدند؛ مانند: محمدتقی مجلسی (مجلسی اول)، شیخ محمد بیدآبادی، سیدمهدی طباطبایی بحرالعلوم، ملاً حسینقلی همدانی، شیخ محمد بهاری، سیداحمد کربلایی، آقاسید علی قاضی، میرزا جوادآقا ملکی تبریزی، علامه طباطبایی و امام خمینی.

دوره هفتم: دوره تفکیک فن عرفان و آثار عرفانی از جریان‌های رسمی خانقاهی و سلسله‌های صوفیه

آثار این دوره

۱. تشویق السالکین، تألیف محمدتقی مجلسی (مجلسی اول)، متوفایی، ۱۰۷۰ هجری

۲. حسن دل، تألیف شیخ محمد بیدآبادی، متوفای ۱۱۹۸ هجری

۳. آداب سیر و سلوک، تألیف همان نویسنده

۴. رساله سیر و سلوک، تألیف سیدمهدی طباطبایی بحرالعلوم، متوفای ۱۲۱۲ هجری

۵. بحرالعارف، تألیف مولی عبدالصمد همدانی، متوفایی ۱۲۱۶ هجری

۶. رساله در مراتب سیر معکوس سالکان، تألیف ریاض الدین عبدالکریم اعجوبه، متوفایی ۱۲۹۹ هجری

۷. علاج الاخلاق، تألیف همان نویسنده

۸. تذکره المتقین، تألیف شیخ محمد بهاری، متوفای ۱۳۲۵ هجری

۹. رساله لقاءالله، تألیف میرزا جواد ملکی تبریزی، متوفای ۱۳۴۳ هجری

۱۰. لب اللباب، تألیف سیدمحمدحسین طباطبایی، متوفایی ۱۴۰۰ هجری

برخی از آثار و نویسندگان این دوره

تشویق السالکین، نوشته پدر علامه مجلسی؛

بحرالمعارف، تألیف عبدالصمد همدانی

رساله لقاءالله، اثر میرزا جواد ملکی تبریزی

لب اللباب، تألیف سید محمد حسین طباطبایی

برخی آثار و نویسندگان این دوره

۱. محی‌الدین عربی توانست با تحلیل دقیق مراتب صقع نفس آدمی و تناظر میان عالم اکبر و عالم اصغر، به تحلیلی عمیق یافته‌ها و شهوذهای سالکان بر پایه عرفان نظری توفیق یابد.
۲. شارحان مکتب ابن عربی، با استفاده از مبانی و آرای او، به شرح و تفسیر آثار عمده عرفان عملی روی آوردند.
۳. از سده دهم به بعد، فن و آثار عرفان از جریان سلسله‌های صوفیه ممتاز گردید.
۴. در سده‌های پس از قرن دهم، رؤسای فرقه‌های صوفیه، اغلب از جنبه‌های علمی عاری بودند.
۵. بین قرن ۱۰ تا ۱۴ هجری، بزرگانی در شیعه ظهور کردند که در عرفان عملی از واصلان قرب الهی به شمار رفته و هیچ انتسابی به سلسله‌های متصوفه نداشتند.
۶. در این قرون، تولید آثار مستقل عرفانی به شدت کاهش یافته و شرح و حاشیه‌نویسی رواج یافت. اهل سنت در این دوره اثر قابل توجهی و دارند.

مکتب تلیق سه رویکرد

درس ششم

در تاریخ اخلاق نگاری، آثاری یافت می‌شود که هیچ‌یک از رویکردهای سه‌گانه نقلی، عقلی و شهودی را محوریت مطلق نداده و کوشیده تا از رهیافت‌های هر سه نگرش بهره‌گیرند. پیروان این روشی، که به لحاظ آماری در اقلیت هستند، طیفی را به وجود آورده‌اند که از آن به رویکرد جامع‌نگر و تلفیقی تعبیر می‌نماییم. اینان ره‌آورد خرد، وحی و شهود را به مدد هم‌فرامی‌خوانند تا دستگاه اخلاقی جامعی را بنیان‌نهند و معتقدند در راه کسب معارف هم‌منطقی و برهان‌می‌باید و هم‌شهود و عرفان. چنانکه در این درس خواهیم‌گفت، اینان حقایق عرفانی را تفسیر باطنی قرآن کریم می‌شمارند و برای اثبات حقانیت یافته‌های عقلی و شهودی به نقل استناد می‌جویند.

در این درس با طرح ویژگی‌های این نگرش، ابتدا آثاری را که در دوره شکل‌گیری آن ارائه شده معرفی و سپس دوره دوم را که سیر صعودی این نگرش را در خود دارد تبیین کرده و آثار مربوط به آن را خواهیم‌شناخت. بدین‌سان دانشجو خواهد توانست با اقسام مکتب تلفیقی آشنا شده و آثار و شخصیت‌های تأثیرگذار در شکل‌گیری و تبیین این رویکرد را بشناسد.

رویکرد جامع‌نگر و مکتب تلفیقی

در میان سلائق مختلف اخلاق پژوهی و اخلاق نگاری، از دیرباز رویکردی وجود داشته است که طرفداران آن صرفاً به یکی از مکاتب یا رویکردهای متعین و ویژه نقلی، فلسفی و یا عرفانی تمایل نداشتند؛ در این رویکرد تلاش بر آن بوده است که از همه منابع معرفتی نقلی، عقلی و شهودی حتی الامکان بیشترین بهره‌برداری صورت گرفته و هیچ‌یک از روش‌های سه‌گانه نقلی، عقلی و شهودی محوریت مطلق نیابد و اساسی و پایه نشود.

رویکرد جامع‌نگر و مکتب تلفیقی

در آغاز، اشاره به چند نکته مهم در تبیین بحث ضروری است:

۱

تلفیق می‌تواند حداکثری باشد و در آن از هر سه عنصر عقل، نقل و شهود بهره‌برداری شده باشد و می‌تواند حداقلی بوده و بر دو پایه عقل و شهود یا عقل و نقل مبتنی باشد. از امکان‌پذیری گونه‌های تلفیق که بگذریم، از حیث تاریخی هم تلفیق حداکثری تحقق یافته و هم تلفیق حداقلی میان عقل و نقل صورت گرفته است، هرچند مصادیق تلفیق حداکثری بیشتر از تلفیق حداقلی است. اما در حوزه اخلاق پژوهی و سنت اخلاق نگاری، نمونه تلفیقی حداقلی ترکیب یافته از عقل و شهود، تحقق تاریخی نیافته است.

۲

تلفیق حداکثری خود، طیف متنوعی از آثار اخلاقی را شامل می‌شود که در برخی از آنها عناصر عقلانی بیشتر است؛ در برخی دیگر عناصر نقلی غلبه دارد و در برخی آثار عناصر شهودی.

۳

هدف عالمانی که در اخلاق نگاری از این رویکرد و سنت پیروی کرده‌اند، این بوده که راه‌آوردهای خرد، وحی و شهود را به مدد هم فراخوانند و دستگاه اخلاقی جامعی بنیان نهند. صرف‌نظر از موفقیت یا عدم موفقیت این محققان و مؤلفان در دستیابی به هدف مذکور، اصلی شکل دادن و معرفی این رویکرد، بسیار مغتنم است؛ زیرا اندیشمندان اخلاق پژوه می‌توانند در یک فرآیند ناب اجتهادی و در قالب نظامی جامع و منسجم از ظرفیت‌های این سه رویکرد به شایسته‌ترین صورت بهره‌گیرند.

رویکرد جامع‌نگر و مکتب تلفیقی

۵

نکته بسیار مهم در تاریخ مکتب تلفیقی این است که تطور و تکاملی این رویکرد در پرتو تلاش‌های فردی صورت گرفته است؛ یعنی شکل‌گیری سطوح تحول و پیشرفت علمی، حاصل ظهور یک نظریه‌پرداز و سنت فکری و اثر وی می‌باشد. این امر به‌گونه‌ای بوده است که هیچ‌گاه این سنت و نوآوری‌های آن به یک جریان عمومی پژوهشی در یک عصر خاص تبدیل نشده است. سیر تحولات در رویکردهای سه‌گانه اخلاق پژوهی فلسفی، نقلی و عرفانی با خط سیرهایی ممتد شش یا هفت‌گانه و در خطی متصل بوده؛ درحالی‌که سیر تطورات رویکرد اخلاق پژوهی تلفیقی، مجموعه چند جهشی و در نقاط منفصل اما کمابیش در طول هم بوده است.

۴

از حیث آماری در تاریخ اخلاق‌نگاری عالمان مسلمان، تعداد آثار متعلق به این مکتب، کمتر از آثار تولیدشده در سه رویکرد دیگر است. شاید علت کم شمار بودن آثار ناب مکتب تلفیقی این باشد که افرادی که می‌خواهند بر اساس این رویکرد دست به تألیف ببرند، باید جامع فنون و علوم مختلفی باشند و در حد: نصاب معینی از علوم نقلی و عقلی و حتی علوم ذوقی سررشته داشته باشند.

دوره نخست – شکل‌گیری و تکامل رویکرد تلفیقی حداقلی

این دوره از سده سوم آغاز شد و تا پایان سده پنجم ادامه یافت و طی سه قرن، آثار متعددی با این رویکرد به رشته تحریر درآمد که اهم آنها عبارتند از:

۱. الرعایه لحقوق الله، تألیف حارث بن اسد محاسبی، متوفای ۲۴۳ هجری؛

۲. آداب النفوس، تألیف همان نویسنده

۳. ریاضه النفس، تألیف محمد بن علی بن الحسن معروف به حکیم ترمذی، متوفایی بعد از ۳۱۸ هجری؛

۴. ادب الدنيا والدين، تألیف ابوالحسن علی بن محمد بصری معروف به امام ماوردی، متوفایی ۴۵۰ هجری؛

۵. الاخلاق و السیر فی مداواه النفوس، تألیف ابن حزم اندلسی، متوفایی ۴۵۶ هجری؛

۶. الذریعه الی مکارم الشریعه، تألیف حسین بن محمد راغب اصفهانی، متوفای ۵۰۲ هجری؛

۷. تفصیل النشاطین و تحصیل السعادتین، تألیف همان نویسنده.

آثار این دوره

دوره نخست - شکل‌گیری و تکامل رویکرد تلفیقی حداقلی

۲

در میان هفت اثر فوق، پنج کتاب نخست از دو کتاب آخر که اثر راغب اصفهانی هستند، در یک نقطه جدا می‌شوند و آن نوع عقلانیتی است که با نقل تلفیق یافته است؛ عقلانیت مورد استناد محاسبی، حکیم ترمذی، ابن حزم و ماوردی، عقلانیت عرفی و حداکثر عقلانیت اصولی (که فقها در استنباط و به‌کارگیری قواعد اصول فقه در فرآیند اجتهاد از آن سود می‌جویند) است که عقلانیتی تعیین‌نیافته می‌باشد و ادبیات و قواعد تعریف‌شده‌ای ندارد؛ در مقابل، عقلانیتی که راغب در صدد تلفیق آن با داده‌های وحیانی بوده در واقع همان خرد فلسفی مورد استناد حکمای مسلمان است و دارای پیش‌فرض‌ها و ادبیات و نظریات و قواعد مشخص و ویژه‌ای است.

۱

تکامل اصلی رویکرد تلفیقی حداقلی از میان آثار فوق، بیشتر مرهون سه کتاب ارزشمند الرعایه لحقوق الله، أدب الدنيا والدین و الذریعه می‌باشد. محاسبی در کتاب الرعایه از رهگذر احاطه بر آیات و روایات، مهارت ویژه در تحلیل و موشکافی پدیده‌های روانی و ریشه‌یابی نفسانی رذایل اخلاقی، توانست آغازی قوی و نویدبخش را برای اخلاق تلفیقی نقلی - عقلی رقم زند. از سوی دیگر ماوردی در ادب الدنيا والدین برای تأمین جامعیت اخلاق کمر به توسعه قلمرو این دانش بست و نقشه‌فراگیری از حوزه‌های اخلاق بندگی، اخلاق فردی، اخلاق خانوادگی و اخلاقی اجتماعی و حتی اخلاقی حکمرانی و اخلاق اقتصادی ترسیم کرده، به گونه‌شناسی مسائل این علم پرداخت و سرانجام راغب اصفهانی در الذریعه تلاش کرد از سویی به وحی الهی و قرآن کریم در پژوهش‌های اخلاقی محوریت کامل بخشیده و ظرفیت‌های عظیم «ثقل اکبر» را برای کاوش‌های اخلاقی به تفصیلی نشان دهد و از سویی اندیشه‌هایی فلسفی را در نظام واحدی در هماهنگی با آموزه‌های قرآنی باز نماید.

دوره دوم – پی‌ریزی و سیر صعودی رویکرد تلفیقی حداکثری

این دوره از اواخر سده پنجم هجری آغاز شد و تا سده سیزدهم ادامه یافت.

۱. احیاء علوم الدین، تألیف ابوحامد محمد غزالی طوسی، متوفای ۵۰۵ هجری

۲. میزان العمل، تألیف همان نویسنده

۳. الحقائق، تألیف مولی محسن فیض کاشانی، متوفای ۱۰۹۱ هجری

۴. المحجبه البيضاء، تألیف همان نویسنده

۵. اتحاف ساده المتقین، تألیف مرتضی محمد بن محمد زبیدی، متوفای ۱۲۰۵ هجری

۶. جامع السعادات، تألیف مولی مهدی نراقی، متوفایی ۱۲۰۹ هجری

۷. کشف الغطاء عن وجوه مراسم الاهتداء، تألیف محمد حسن بن معصوم قزوینی، متوفای ۱۲۴۰ هجری

۸. الاخلاق، تألیف سید عبدالله شبیر نجفی، متوفای ۱۲۴۲ هجری

اهم آثار
این دوره

دوره دوم – پی‌ریزی و سیر صعودی رویکرد تلفیقی حداکثری

چند نکته در مورد آثار این دوره شایان توجه است:

۱

این دوره، در انتهای سده پنجم و طلیعه سده ششم، آغاز قوی و تأثیرگذاری را با تألیف دو کتاب از سوی غزالی داشت، ولی رشد آن بلافاصله به مدت بیش از پنج قرن دچار توقف شد و کتاب‌هایی با سبک و محتوای کمابیشی یکنواخت تولید شد، سپس از انتهای سده یازدهم دوباره به مدت یکصدوپنجاه سال رشد خود را از سر گرفت و آثار قابل توجهی در این مقطع تاریخی تولید شد.

۲

در دوران پس از رکود و رونقی مجدد این رویکرد در سده‌های یازدهم تا سیزدهم، تولیدات فکری شیعه هم از نظر کمی و هم از بعد کیفی بسیار چشمگیرتر از اهل سنت است.

۳

ج) در میان این هشت اثر تلفیقی، کتاب احیاءالعلوم و المتقین صبغهای عرفانی‌تر، کتاب‌های حقائق، المحجبه البيضاء و اخلاق شبر حال و هوای نقلی‌تر و کتاب‌های میزان العلم، جامع السعادات و کشف الغطاء، رنگ و بوی فلسفی‌تری دارند.

۴

د) در میان تألیفات هشتگانه پیش‌گفته، سه اثر در تحول و تکامل این رویکرد سهم بیشتر و نقش محوری‌تری داشته‌اند که عبارتند از: احیاءالعلوم، الحقائق و جامع السعادات.

دوره دوم – پی‌ریزی و سیر صعودی رویکرد تلفیقی حداکثری

اکنون به ذکر تعدادی از کتاب‌های درجه دو که در مراحل تطور و تکاملی این رویکرد، نقش مهمی نداشته‌اند می‌پردازیم. باید توجه داشت که کتاب‌هایی مانند کیمیای سعادت که ترجمه خلاصه‌شده‌ای از احیاءالعلوم است یا معراج السعاده ملا احمد نراقی که خلاصه‌ای فارسی از جامع السعادات پدر بزرگوارش می‌باشد، در فهرست زیر نخواهد آمد.

۱. ذم الهوی، تألیف ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی، متوفای ۵۹۷ هجری

۲. الطب الروحانی، تألیف همان نویسنده

۳. مکارم الاخلاق، تألیف رضی الدین محمد نیشابوری، متوفای ۵۹۸ هجری

۴. تهذیب خالصه الحقائق، تألیف محمود بن احمد فاریابی، متوفای ۶۰۷ هجری

۵. اخلاق محتشمی، تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، متوفایی، ۶۷۲ هجری

۶. اعمال القلوب، تألیف تقی الدین ابن تیمیه حرانی، متوفای ۷۲۸ هجری؛

۷. روضه المحبین، تألیف ابن قیم الجوزیه، متوفایی ۷۵۱ هجری؛

کتاب

دوره دوم – پی‌ریزی و سیر صعودی رویکرد تلفیقی حداکثری

۸. عده الصابرين، تأليف همان نویسنده

۹. الذخائر و الأعلاق فی آداب النفوس و مکارم الأخلاق، تأليف سلام بن عبدالله باهلی
إشبیلی، متوفای ۸۳۹ هجری

۱۰. ارشاد العباد الی سبیل الرشاد، تأليف زين الدين بن عبدالعزيز ملی باری، متوفایی قرن
۱۰ هجری

۱۱. مباحثه النفس، تأليف محمد طاهر قمی، متوفای ۱۰۹۸ هجری

۱۲. معالجه النفس، تأليف همان نویسنده

۱۳. توضیح الاخلاق، تأليف ابن خاتون عاملی، متوفای قرن ۱۱ هجری.

کتاب

ناگفته نماند که برخی از شرح نگاری‌های روایی یا تفاسیر قرآنی نیز به سبک تلفیقی نوشته شده است که شرح چهل حدیث شیخ بهایی یا شرح چهل حدیث و شرح حدیث جنود عقل و جهل امام خمینی از آن جمله‌اند.

چکیده

- ۱- تلفیق می‌تواند حداکثری و جامع هر سه عنصر عقل و نقل و شهود باشد و می‌تواند حداقلی و مبتنی بر دو نگرشی باشد.
- ۲- تلفیقی بین عقل و شهود در حوزه اخلاق صورت نگرفته است.
- ۳- مقاطع تطور مکتب تلفیقی در پرتو تلاش‌های فردی شکل گرفته و به یک جریان عمومی تبدیل نشده است.
- ۴- گام‌های شروع این نگرشی با کتاب الرعایه محاسبی بوده است.
- ۵- ماوردی در ادب الدنيا والدین، نقشه فراگیری از حوزه‌های اخلاق بندگی، فردی، خانوادگی، اجتماعی و حتی حکمرانی و اقتصادی ترسیم کرده است.
- ۶- عقلانیت موردنظر محاسبی و ترمذی و ابن حزم و ماوردی، عقلانیتی عرفی و یا اصولی است.
- ۷- عقلانیت راغب، همان خرد فلسفی مورد استناد حکمای مسلمان است که دارای پیش‌فرضی‌ها و ادبیات و نظریات و قواعد مشخص و ویژه‌ای است.
- ۸- احیاءالعلوم، الحقائق و جامع السعادات نقش محوری تری در تحول و تکامل این نگرش دارند.